

PAWEŁ MADEJSKI
(Lublin)

WOJNA I POKÓJ W RZYMIE*

Zagadnienia wojny i pokoju w dziejach Rzymu mają status szczególny, ponieważ stanowią o ocenie znaczenia *imperium Romanum* dla epok późniejszych, zwłaszcza w historiografii państw nawiązujących do imperialnej tradycji rzymskiej lub z tej tradycji czerpiących¹. Zwykle wiąże się je z tak zwanym „imperializmem” rzymskim. Badania nad nimi ulegały określonym przemianom, wynikającym ze zmieniających się wzorów oraz sytuacji politycznej: raz Rzym stawał się wzorem dla zjednoczonej w taki czy inny sposób Europy, raz brutalnym agresorem i niszczycielem kultur oraz odmienności². Z powodu tych zmian w ocenie *imperium rzymskiego* problematyka wojny i pokoju jest ciekawym obszarem badawczym, który jednakże wymaga od naukowca starannego przygotowania. Z pozoru wydawać się może, że jest to zadanie łatwe, wiadomo bowiem, czym jest wojna i czym jest pokój, a źródła i literatura są obfite. Często jednak można wpaść w pułapkę oczywistości.

Zagadnieniom tym została poświęcona najnowsza książka krakowskiego filologa i historyka Stanisława Śnieżewskiego. Przy pierwszym zetknięciu robi wrażenie dzieła analitycznego. Autor przedstawił swój zamysł następująco: „zamierzamy [...] uwzględnić szerokie spektrum zagadnień, które odnoszą się głównie do filologii klasycznej, ale także religii rzymskiej, historii starożytnej, historii idei politycznych, historii sztuki, niekiedy numizmatyki”³. Dodał też, że będzie stosował metodę studiów komparatystycznych, którą wykorzystał (ze znakomitym efektem) w swoich dwu poprzednich książkach⁴. Swym zainteresowaniem objął okres od „czasów wczesnej

---

* Stanisław Śnieżewski, *Wojna, pokój i bogowie w starożytnym Rzymie* (Biblioteka Aretuzy 3), Księgarnia Akademicka, Kraków 2006, s. 272.

¹ Za wprowadzenie do tego zagadnienia może posłużyć zbiór prac *Images of Rome: Perceptions of Ancient Rome in Europe and the United States in the Modern Age*, oprac. R. Hingley, *Journal of Roman Archaeology* Suppl. 44, Portsmouth 2001, a także P. Bender, *Ameryka – nowy Rzym, Sic!*, Warszawa 2004, P. Ziółek, *Idea imperium*, PWN, Warszawa 1997.

² W problemy te wprowadza zbiór prac *Roman Imperialism: Post-Colonial Perspectives*, oprac. J. Webster, J. N. Cooper, University of Leicester, School of Archaeological Studies, Leicester 1996, oraz *Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse, and Discrepant Experience in the Roman Empire*, oprac. D. J. Mattingly, *Journal of Roman Archaeology* Suppl. 23, Portsmouth 1997.

³ S. 16.

⁴ S. Śnieżewski, *Koncepcja historii rzymskiej w Ab urbe condita Liwiusza*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2000; id., *Salustiusz i historia Rzymu*, Homini, Kraków 2003.

republiki aż do końca panowania Domicjana”⁵, choć tytuł sugeruje pracę dotyczącą całości dziejów rzymskich. Zaznaczył też, że z uwagi na słabą znajomość języków klasycznych wśród potencjalnych czytelników będzie cytował autorów klasycznych w polskich przekładach⁶. Natomiast najwidoczniej nie niepokoi go nieznanostwo języków nowożytnych, ponieważ rozległe cytaty z opracowań przytacza w oryginalnych językach (włoskim, niemieckim, francuskim, angielskim).

Właśnie cytaty stanowią najbardziej charakterystyczny składnik książki. Jeśli przyjąć, że w recenzowanej pracy na jednej stronie znajdują się średnio 33 wiersze, to w samym „Wprowadzeniu” są 152 wersy najróżniejszych cytatów i 96 wersów tekstu Autora. W rozdziale I znajduje się 526 wersów cytatów wyróżnionych w tekście głównym, w rozdziale II jest ich 187, w rozdziale III – 642, w rozdziale IV – 431 i w „Podsumowaniu” – 87. W istocie cytaty zajmują dużo więcej miejsca, niżby wynikało z przedstawionych wyżej matematycznych refleksji, ponieważ cytacje ze źródeł dodatkowo są tłumaczone w przypisach, dochodzi jeszcze „Appendix” zawierający teksty łacińskie i ich przekłady. Najdłuższy z cytatów ma niemal cztery strony⁷. Co więcej, niektóre z tych cytatów pojawiają się dwukrotnie: cytat umieszczony we „Wprowadzeniu”⁸ jeszcze raz w identycznym brzmieniu pojawił się w „Podsumowaniu”⁹, to samo w przypadku innych¹⁰. Poza tym, nie jest jasne, czemu niektóre z tych cytacji mają służyć, dla przykładu opinia Gézy Alföldy’ego o znaczeniu książki Paula Zankera¹¹, albo cytat streszczający cele badawcze Liebeschuetza¹². Znaczna liczba cytatów oraz to, że zajmują one co najmniej tyle samo miejsca, co tekst samego Autora, sprawia, że odrywają się one od ogólnego nurtu rozważań, burzą go i zważywszy na ich rozległość zaczynają żyć własnym życiem. W efekcie czytelnik nie może mieć pewności, czy ma do czynienia z tekstem interpretującym źródła, czy też z wyborem źródeł, opatrzonym odautorskim komentarzem¹³. Autor nie tłumaczy, czemu stosuje tak rozległe cytacje.

Autor słusznie zauważył, że bibliografia dotycząca zagadnienia jest ogromna. Jednak poza wyliczeniem kilku artykułów i książek, które uznał za „te najważniejsze”¹⁴, w żaden sposób się do niej nie ustosunkował. Skoro dorobek badawczy jest znaczący, to można się spodziewać tego, że istnieją już jakieś ustalenia, teorie, spory dotyczące metod i przyjętych założeń. Tak też jest w istocie, ale Autor to zignorował,

⁵ S. 16.

⁶ S. 17.

⁷ S. 132–136.

⁸ S. 24–25.

⁹ S. 202.

¹⁰ S. 34–35 i 195–196, s. 147 i 206–207, podobnie z cytatem ze s. 94 – znowu jest na s. 202, choć skrócony.

¹¹ S. 13.

¹² S. 15.

¹³ Zadanie nadal warte wykonania i to pomimo istnienia wyborów źródeł dotyczących tego problemu: N. Spiegel, *War and Peace in Classical Greek Literature*, The Magnes Press, Jerusalem 1990, A. FitzGerald, *Peace and War in Antiquity: A Selection of Passages from Ancient Greek and Latin Authors*, Scholartis Press, London 1931, zob. też D. Arnould, *Guerre et paix dans la poésie grecque: de Callinos à Pindare*, Arno Press, New York 1981.

¹⁴ S. 12.

a w każdym razie nic na ten temat nie wspomniał. Nie mogą bowiem zastąpić refleksji nad stanem badań uwagi, że dana praca jest ważna, ta cenna, a tamta zawiera ciekawy materiał. Po drugie, nie wiadomo, dlaczego Autor powołuje się akurat na te, a nie inne prace, pomijając przy tym szereg publikacji, które także można uznać za „te najważniejsze”. Dla przykładu Autor nie zastanawia się nad tym, czy *pax* to rzeczywiście odpowiednik naszego terminu „pokój”, przyjmuje to za rzecz oczywistą. Należy ustalić, czym jest pokój – ostrożność w tej materii wynika z tego, że badania nad ideą pokoju skłaniają się ku twierdzeniu, że pokój rozumiany współcześnie jest produktem dopiero XVIII stulecia¹⁵. W badaniach nad *pax* trzeba zatem ostrożnie podchodzić do jej związków z pokojem „nowożytnym”, aby nie okazało się, że analizując *pax* analizuje się przede wszystkim „pokój”. Dzieje samego słowa¹⁶, a także prawne znaczenie *pax*¹⁷ wskazują, że ta koncepcja nie musi mieć wiele wspólnego z „naszym” pokojem. Jest to błąd często popełniany właśnie na skutek przyjmowania pewnych rzeczy za dane, prowadzący do odbierania rzymskiemu terminowi samodzielności znaczeniowej i narzucania mu znaczeń współczesnych.

Powyższe uchybienie jest efektem „ideologicznego” podejścia do dziejów Rzymu. Wszak każdy chyba wie, czym była *pax Romana*, i zgodzi się z definicją Teodora Parnickiego, że celem „prawdziwej *Pax Romana* [...] jest [...] niszczyć przemoc, gwałt i dziki obyczaj i wszędzie, gdzie dotąd wojna jeno rządziła, nieść władztwo rzymskiego prawa”¹⁸. Teoria piękna, ale słabo poświadczona w źródłach (wyrażenie *pax Romana* zwykle oznaczało *pax cum Romanis servata*, a nie władztwo rzymskie). Jednak po doświadczeniach historycznych XX wieku zaczęto widzieć raczej ciemną stronę rzymskich podbojów i rzymskiego „imperializmu”. Zmiany tych podejść metodologicznych są ciekawym obiektem badawczym – samo ich prześledzenie może zaowocować dziejami metodologii historii starożytnej. Niestety w recenzowanej pracy nie da się odnaleźć żadnych śladów podobnej refleksji. Dla Autora znaczenie *pax* jest jasne: „związana była nie z zawieraniem pokoju, lecz z rzymskim imperializmem”¹⁹, choć czym jest imperializm, także nie napisał. Autor rozpoczyna

¹⁵ Zob. M. E. Howard, *The Invention of Peace: Reflections on War and International Order*, Yale University Press, New Haven – London 2000, s. 25–31.

¹⁶ Co poza hasłami w słownikach etymologicznych doczekało się opracowań M. Viano, *Contributo alla storia semantica della famiglia Latina di „pax”*, Atti della Accademia delle Scienze di Torino. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche 88, 1953, s. 168–183; C. Milani, *Note sulla terminologia della pace nel mondo antico*, [w:] *La pace nel mondo antico*, oprac. M. Sordi, Vita e Pensiero, Milano 1985, s. 17–19; M. L. Porzio Gernia, *Considerazioni linguistiche sulla famiglia del lat. pax, paciscor ecc.*, [w:] I. Lana, *La concezione della pace a Roma: lezioni*, G. Giappichelli, Torino 1987, s. 205–213; M. Job, „Krieg” und „Frieden” im Altertum: historisch-vergleichende Überlegungen zur Semantik zweier Wortfeldnamen, [w:] *Krieg und Frieden im Altertum*, oprac. G. Binder, B. Effe, Wissenschaftlicher Verlag, Trier 1989, s. 27–44. Z powyższych Autor zna jedynie pracę Joba, który popiera teorie odrzucane w pozostałych artykułach.

¹⁷ Ch. Baldus, *Vestigia pacis: the Roman Peace Treaty: Structure or Event?*, [w:] *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One*, oprac. R. Lesaffer, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 103–146.

¹⁸ T. Parnicki, *Aecjusz, ostatni Rzymianin: powieść historyczno – biograficzna*, M. Arct, Wilno 1937, s. 249–250.

¹⁹ S. 138.

swą książkę od razu od Liwiusza (rozdział I). Jak sam zaznacza, jest to rodzaj aneksu do poprzedniej książki o tym historyku. W istocie skomentowano tu ustępy nieanalizowane poprzednio, jednak nie zaowocowało to nowymi wnioskami. W tym i w następnych rozdziałach Autor prezentuje czytelnikowi streszczenia źródeł, po których często cytuje streszczony wcześniej tekst. Zamiast wniosków przedstawia dla odmiany cytaty z opracowań. Warto poświęcić nieco więcej uwagi ostatniemu rozdziałowi, noszącemu obiecujący tytuł „Idea *pax* w czasach republiki i w początkach pryncypatu do roku 96 (zarys historyczno-literacki)”. Autor zaznaczył w przypisie, że oparł się na artykule Stefana Weinstocka²⁰ oraz monografii Paula Zankera²¹, ale też zobowiązał się, że doda „nowe elementy do aktualnego stanu badań nad tym zagadnieniem” i zaproponuje „nowe rozwiązania”²². Po lekturze tegoż rozdziału można zauważyć jedynie, że treść jest ściśle uzależniona od artykułu Weinstocka: ten sam bieg wnioskowania, te same przypisy²³. Uzupełnione zostały one niektórymi uwagami Zankera oraz cytatami z Lukrecjusza, Tacyta i innych pisarzy rzymskich, tudzież dłuższym ekskursem o ideologii trojańskiej w czasach Augusta.

W efekcie czytelnik otrzymuje do ręki książkę o niespójnym układzie. Autor zaczyna ją rozważaniami nad Liwiuszem, by przejść do kwestii związanych z „charyzmatycznymi” wodzami, potem do *bellum iustum*, a wreszcie do idei *pax*. Rozdziały nie uzupełniają się, a jedynym spoiwem są powołania na ustalenia Jesse’ego Rufusa Fearsa, obecne w każdym rozdziale (prace, które Autor uznał za „te najważniejsze”, są w książce rzadko przywoływane). Może słuszniej byłoby zaznaczyć w tytule czy nawet podtytule, że to studia nad związkami wojny, pokoju i religii.

Autor nie ustrzegł się także i pomniejszych uchybień. Nie jest do końca zrozumiałe, czemu uważa, że *pax* pojawia się w kontekście cywilizacji greckiej, skoro sam pisze, że *eirēnē* była „bezbarwnym, mało istotnym pojęciem politycznym i bóstwem”²⁴, ale to z nią należy łączyć rzymską *pax*²⁵. Nie udowadnia tej hipotezy (przejętej od Weinstocka), bo chyba uznał ją za oczywistą. W istocie kult Ejrene oraz kult bogini Pax są ze sobą niezwiązane, tak samo jak i niezależne od siebie były obie personifikacje²⁶.

Błędna jest także zaczerpnięta z Weinstocka opinia, że Ejrene na staterach Lokrów Epidzefirejskich siedzi na cippusie, czyli „płytcie nagrobnej”²⁷ – w istocie jest to ołtarz. Można się też zastanawiać nad sensownością zwrotu, że na skyfosach

²⁰ S. Weinstock, *Pax and the „Ara Pacis”*, JRS 50, 1960, s. 44–58.

²¹ P. Zanker, *August i potęga obrazów*, przeł. L. Olszewski, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1999.

²² S. 137, przyp. 1.

²³ A zwłaszcza od pierwszej części jego artykułu, por. s. 137–155 i 187–194 analizowanej pracy z Weinstock, *Pax and the „Ara Pacis”* ..., s. 44–52.

²⁴ S. 138.

²⁵ S. 137.

²⁶ Zob. G. G. Belloni, *Espressioni iconografiche di Eirene e di Pax*, [w:] *La pace nel mondo antico* (zob. wyżej, przyp. 16), s. 127–145; E. Stafford, *Worshipping Virtues: Personification and the Divine in Ancient Greece*, Duckworth, London 2000, s. 17–198.

²⁷ S. 138.

z Boscoreale August „dobrowolnie odbiera hołd barbarzyńców”²⁸. Możliwe, że niektórych uchybień udałoby się uniknąć wykorzystując istniejące, a Autorowi nieznanne (lub przez Niego niewykorzystane) opracowania. Autor wbrew zapewnieniom wcale nie wykorzystał aktualnego stanu badań. Większość prac, na które się powołał, to opracowania stosunkowo stare, ale nawet starsza literatura przedmiotu nie jest reprezentatywna. Kwestia wojny i pokoju w dziejach rzymskich była popularna²⁹ i nadal są jej poświęcane kolejne prace³⁰, które, jak znana książka Williama Verona Harrisa³¹, wywołały spore zamieszanie i polemiki, zwłaszcza o imperializm. Bardzo ważna jest traktująca o powstałych dotychczas teoriach wojowniczości Rzymian monografia Michaeli Kostial: pozwala ona na odniesienie się do historiografii i uniknięcie błędów poprzednich generacji badaczy³². Zaskakuje, że pisząc o pokoju Autor nie wspomina nawet o monografii idei pokoju w starożytności³³, o porównaniach chrześcijańskiej idei pokoju z rzymską³⁴, przywołuje jedną tylko pracę Itala Lany³⁵. Dalej, skoro praca ma być analizą zagadnień *bellum* i *pax* w kontekście *cultus deorum*, to znowu zaskakujący jest brak prac ogólnych dotyczących religii, jak choćby podręcznikowych ujęć Georga Wissowy³⁶ (pojawia się raz w przypisie), czy Jörga Rüpke, który zajmuje się właśnie stykiem religii i wojny³⁷, albo podobnej pracy Gabrieli Gustafsson³⁸. Również zagadnienia prawno-religijne związane z wojną są przedmiotem kilku innych ważnych prac poza monografią traktującą o okresie republiki pióra Sigrid Albert³⁹. Autor zaznaczył, że opiera się przed wszystkim na

²⁸ S. 183.

²⁹ Zob. klasyczną pracę E. Cicotti, *La guerra e la pace nel mondo antico*, L’Erma di Bretschneider, Roma 1971 (reedycja).

³⁰ Z najnowszych zob. M.-P. González-Conde, *La guerra y la paz bajo Trajano y Adriano*, Fundación Pastor de Estudios Clásicos, Madrid 1991.

³¹ W. V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, Clarendon Press, Oxford 1979.

³² M. Kostial, *Kriegerisches Rom? Zur Frage von Unvermeidbarkeit und Normalität militärischer Konflikte in der römischen Politik*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1995.

³³ G. Zampaglione, *The Idea of Peace in Antiquity*, University of Notre Dame Press, Notre Dame – London 1973. Istnieje jeszcze jedna praca, której tytuł sugeruje monograficzne ujęcie tematu – M. Melko, D. R. Weigel, *Peace in the Ancient World*, McFarland & Co., Jefferson, North Carolina 1991. Wszakże dla obu autorów pokój oznacza dominację polityczną określonego państwa.

³⁴ Dla przykładu klasyczna monografia K. Wengsta, *Pax Romana. Anspruch und Wirklichkeit. Erfahrungen und Wahrnehmungen des Friedens bei Jesus und im Urchristentum*, Chr. Kaiser Verlag, München 1986, i jedna z nowszych prac, monografia A. Janzen, *Der Friede im lukanischen Doppelwerk vor dem Hintergrund der Pax Romana*, Peter Lang, Frankfurt 2002.

³⁵ Badacz ów poświęcił pokojowi także inne prace poza *Studi sull’idea della pace nel mondo antico*, Accademia delle Scienze, Torino 1989. Są to zbiór wykładów *La concezione della pace a Roma: lezioni*, G. Giappichelli, Torino 1987, oraz *L’idea della pace nell’Antichità*, Edizioni Cultura Della Pace, S. Domenico di Fiesole 1991. Co prawda w tej ostatniej pracy niemal powtórzył on swe ustalenia ze znanej Autorowi monografii.

³⁶ G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, Beck, München 1912.

³⁷ J. Rüpke, *Domi militiae: die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1990.

³⁸ G. Gustafsson, *Evocatio deorum: Historical and Mythical Interpretations of Ritualised Conquest in the Expansion of Ancient Rome*, Uppsala University Press, Uppsala 2000.

³⁹ S. Albert, *Bellum iustum: die Theorie des „gerechten Krieges“ und ihre praktische Bedeutung für die auswärtigen Auseinandersetzungen Roms in republikanischer Zeit*, Verlag Michael Lassleben,

dziełach Liwiusza, Tacyta, Wergiliusza, Cyserona, Salustiusza, Swetoniusza, Seneki filozofa, Lukana, Horacego, Owidiusza, Tibullusa i Propertiusza. Problematyka wojny i jej przeciwieństwa u powyższych pisarzy doczekała się kilku opracowań⁴⁰, ale z nich Autor powołuje się tylko na swój artykuł⁴¹. Wreszcie w ostatnich latach wydano również kilka prac ważnych dla poznania problemu⁴².

Należy żałować, że Autor nie dokonał analizy znaczeń *pax* w komediach Plauta i innych źródłach przed Cyseronem, Lukrecjuszem, Salustiuszem i Liwiuszem, a wnioski płynące z takiej analizy mogą być zaskakujące. Zupełnie zapomniał Autor o religijnym znaczeniu *pax*. Źródła numizmatyczne oraz epigraficzne zostały wykorzystane pobieżnie. Trudno też odnaleźć elementy analizy komparatystycznej, do której zobowiązał się Autor we wprowadzeniu.

Podsumowując, ostatnia książka Stanisława Śnieżewskiego rozczarowuje. Oparta jest na uproszczonym oglądzie problemu i w równie uproszczony sposób zostały w niej potraktowane wymogi pracy badawczej – wszak nie jest jej celem relacjonowanie źródeł i podpieranie się sążnistymi cytacjami. Należy wszakże zaznaczyć, że podjęcie skomplikowanego tematu, którego zrozumienie zależy od przeprowadzenia badań typu *frontier research*, jest ważne, przyczynić się bowiem może do intensyfikacji badań nad *pax* i *bellum*.

ARGUMENTUM

Censura libri de bellis et pace in historia Romanorum a Stanislao Śnieżewski scripti et nuper publici iuris facti.

Kallmünz 1980. Zob. też porównawcze ujęcie S. Clavadetscher-Thürlemann, *Polemos dikaios und bellum iustum: Versuch einer Ideengeschichte*, Juris Druck & Verlag, Zürich 1985, L. Loreto, *Il bellum iustum e i suoi equivoci: Cicerone ed una componente della rappresentazione romana del Völkerrecht antico*, Jovene Editore, Napoli 2001. Dla okresu cesarstwa reprezentatywne w tej problematyce są prace M. Mantovani, *Bellum iustum: die Idee des gerechten Krieges in der römischen Kaiserzeit*, Peter Lang, Bern etc. 1990, F. Sini, *Bellum nefandum: Virgilio e il problema del „diritto internazionale antico”*, Libreria Dessì Editrice, Sassari 1991.

⁴⁰ Salustiusz: I. Lana, *Il pensiero di Sallustio sulla pace*, Atti della Accademia delle Scienze di Torino. II Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche 125, 1991, 2, s. 15–29; Tibullus: K. Pawłowski, *Wizja pokoju w elegiach Tybulla*, *Meander* 41, 1986, s. 343–354; Cyseron: I. Lana, *Cycerońska koncepcja pokoju*, przeł. A. Tylusińska, *Przegląd Humanistyczny* 34, 1990, 7, s. 133–141; Tacyt: D. S. Laruccia, *The Concept of Peace in the Works of Tacitus*, diss., University of Michigan 1975.

⁴¹ S. Śnieżewski, *Wojna a bogowie w Ab urbe condita Liwiusza*, *Meander* 1996, s. 31–64.

⁴² *Cosmovisiones de paz en el Mediterráneo antiguo y medieval*, ed. F. A. Muñoz, B. Molina Rueda, Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada, Granada 1998 (z ważnym artykułem F. A. Muñoz, *La pax Romana*, s. 191–228); zbiory *Il pensiero sulla guerra nel mondo antico*, a cura di M. Sordi, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano 2001, *Guerra e diritto nel mondo greco e romano*, a cura di M. Sordi, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano 2002; L. Morawiecki, *Monete, poesia e politica: alcune riflessioni su numismatica, ideologia e letteratura tardo repubblicana e augustea*, Edizioni Sette Città, Viterbo 2004, s. 25–52 = *Pax et Concordia – polityczne i religijne aspekty personifikacji w republikańskim Rzymie*, [w:] *Religia i polityka w świecie starożytnym*, oprac. R. Sajkowski, Muzeum w Ostródzie, Ostróda 2005, s. 132–156.